

Kecskeméti Gábor

A NÉMETORSZÁGI EGYETEMEK
RETORIKAI KULTÚRÁJA ÉS
MAGYARORSZÁGI HATÁSA
A XVI–XVII. SZÁZAD FORDULÓJÁN

(Egy 1587. évi adat)

Klaniczay Tibor egy 1981. évi tours-i előadásában addig kellő figyelemben nem részesült megközelítési módként szorgalmazta „a különböző eszmeáramlatok, vallási mozgalmak, filozófiai tanítások irodalomra gyakorolt hatásának nemzetközi horizontú vizsgálatát”-t.¹ Mint az 1995-ben Miskolcon megrendezett *Retorikák, poétikák, drámaelméletek* című konferencia² tudományos titkára, magam is témaként ajánlottam a résztvevőknek „a jelentős hazai hatással bíró nemzetközi szellemi központoknak és filozófiai, teológiai tanoknak a közlés tartalmát és formáját illető megállapításai” feldolgozását – akkor sajnos eredménytelenül. Azóta a helyzet örvendetesen megváltozott: főként Imre Mihály és Szabó András kutatásainak eredményeként a XVI. századi németországi egyetemek retorikai kultúrájáról és e kultúra magyarországi hatásáról már kezd kirajzolódni a főbb tendenciákat és a fontosabb személyes kapcsolatokat is megmutató képünk. Nyilvánvaló azonban, hogy az összkép feltárásához még szisztematikus kutatások sora szükséges, és az is világos, hogy legfeljebb egy monografikus feldolgozás egésze lesz majd egyszer érvényesen ellátható a fenti főcímmel. Jelen alkalommal a főbb folyamatok egy kicsiny összetevőjének, egyetlen érdekes esetnek a bemutatására nyílik csak mód.

¹ KLANICZAY Tibor, *Az összehasonlító irodalomtudomány hozzájárulása a reneszánszkutatáshoz* (1981) = KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadékai*, Bp., Szépirodalmi, 1985 (a továbbiakban: KLANICZAY 1985a), 215–230, 228.

² Lásd KECSKEMÉTI Gábor, *Retorikák, poétikák, drámaelméletek (Irodalomtörténeti konferencia, Miskolc, 1995. május 22–25.)*, ItK, 99(1995)/5–6, 681–682.

Az irodalomtörténeti kutatás nem figyelt még fel arra az 1587. évi wittenbergi nyomtatványra, amely pedig részint eddig le nem írt, ismeretlen hungaricum,³ részint pedig egy, a magyar irodalmi gondolkodás történetében is számottevő eszmetörténeti fejlemény markáns kifejezője.

A nyomtatvány az 1587 ősztől a wittenbergi egyetemen tartózkodó Nicodemus Frischlin szónoklatát teszi közzé, melyet privátkurzusa indításakor mondott el, a címe: *Oratio de exercitationibus oratoriis et poeticis, ad imitationem veterum, recte utiliterque instituendis*.⁴ A nyolcadrétű, negyvenleves nyomtatott változat élén 1587. december 6-án kelt, négylapos ajánlás áll, amelynek tizenegy címzettje van, valamennyien Wittenbergben tanuló fiatal emberek, Frischlin tanítványi és befolyási körének tekintélyes tagjai. A sor élén Ernestus és Augustus braunschweig-lüneburgi hercegek állnak.⁵ Conradus és Aluicus tübingeni grófok, Lichte-

³ Nem ismeri többek között: APPONYI Sándor, *Hungarica: Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok*, I–II, Bp., 1900–1902; *Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*, III–IV, München, 1925–1927 (a továbbiakban: App.); S. Katalin NÉMETH, *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720: Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel – Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720: A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa*, I–III, München etc., Saur, 1993 (a továbbiakban: NÉMETH S. K. 1993).

⁴ *Oratio de exercitationibus oratoriis et poeticis, ad imitationem veterum, recte utiliterque instituendis*, recitata a Nicodemo FRISCHLINO in Academia Vuitebergensi, Wittenberg, 1587. Jelzete a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben: A: 108.3 Rhet. (4). Az oráció megjelent Frischlin több posztumusz gyűjteményes kötetében is (Nicodemi FRISCHLINI *Cum in Q. Horatii Flacci Venusini Epistolarum libros duos: tum A. Persii Flacci Volaterrani Satyras sex eruditae et elegantes Paraphrases; quae vice Commentarii esse possunt. Adiecta Oratione de exercitationibus oratoriis et poeticis, ad imitationem veterum, recte utiliterque instituendis: nec non carmine Panegyrico de quinque potentissimis Saxoniae ducibus, etc.*, Francofurti ad Moenum, 1596, 320–377; ennek későbbi kiadásai: 1602, 1607; Nicodemus FRISCHLIN, *Orationes insigniores aliquot, editae opera et studio M. Georgii PFLUEGERI Ulmani*, Strassburg, 1598, 112–168; ennek későbbi kiadásai: 1605, 1618), ezekből azonban az ajánlás szövegét elhagyták.

⁵ II. Ernst (1564–1611, uralk. 1592–1611) és id. August (1568–1636, uralk. 1633–1636), ifj. Wilhelm (1535–1592, uralk. 1559–1592) fiai. Hasonló nevű testvérek, Julius Ernst (1571–1636) és ifj. August (1579–1666) ugyan a dannenbergi mellékágban is születtek – ifj. Wilhelm bátyjának, Heinrichnek

neck urai után Losonci Bánffy Ferenc dobokai gróf⁶ következik, majd Carolus limburgi báró és Ulricus Christophorus scherffenbergi báró után Dudith András úr „in Horouuiz” és Gimesi Forgách Mihály báró. A sort Andreas Kochyzki lengyel úrfi és Joannes buchaimi „liber baro” zárja.

Eddig is tudtunk arról, hogy Bánffy és Forgách (1569–1603)⁷ 1587 nyarától 1589-ig Wittenbergben tartózkodtak. Bánffy Ferenc és nevelője, Baranyai Decsi János – aki *Hodoeporicon* címmel megírta és Bánffy Farkasnak ajánlva megjelentette utazásuk történetét – július 26-án léptek a magyar coetus tagjai közé, beiratkoztak az egyetemre, szállást Salamon Alberti orvosprofesszor (1540–1600, 1587 végén az egyetem rektora⁸) házában kaptak, ahol ifjabb Dudith András is a lakótársuk lett.⁹ Frischlin ajánlá-

(1533–1598) a fiai –, de a későbbi könyvtárgyarapító ifj. Augustról biztosan tudható, hogy 1587-ben csak rendszeres magánoktatása kezdődött el, magasabb tanulmányokat 1594-ben kezdett folytatni Rostockban, 1595-től Tübingenben tanult (a legszorosabb kapcsolatban épp Martin Crusiuszal állott), 1598-ban Strassburgban, később Padovában képezték, míg bátyja nem folytatott rendszeres egyetemi tanulmányokat. *Sammler – Fürst – Gelehrter: Herzog August zu Braunschweig und Lüneburg 1579–1666: Niedersächsische Landesausstellung in Wolfenbüttel* 26. *Mai bis 31. Oktober 1979*, Hrsg. Paul RAABE, Eckhard SCHINKEL, Braunschweig, Herzog August Bibliothek, 1979 (Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek, 27), 20–26, 61–62.

⁶ A nyomtatványban sajtóhibával: „Comiti Debocensi”. A helyes névalakot lásd például a coetus feljegyzéseiben: SZABÓ Géza, *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle/Saale, Akademischer Verlag, 1941 (Bibliothek des Protestantismus im Mittleren Donauraum, 2) (a továbbiakban: SZABÓ G. 1941), 84.

⁷ SZABÓ András, *Levelek és levelezés a kései humanizmusban* (1993) (a továbbiakban: SZABÓ A. 1993/1999) = SZABÓ András, *Respublica litteraria: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*, Bp., Balassi Kiadó, 1999 (a továbbiakban: SZABÓ A. 1999), 101–110, 106–108.

⁸ SZABÓ G. 1941, *i. m.*, 142.

⁹ *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*, közreadja SZABÓ András, Szeged, JATE, 1989 (Adattár, 22) (a továbbiakban: SZABÓ A. 1989), 140; SZABÓ András, *Magyarok Wittenbergben (1555–1592)* (a továbbiakban: SZABÓ A. 1993) = *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon: A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) elhangzott előadások*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, I–III, Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993 (a

sában a negyedik lakótárs, a *Hodoeporicon* végén említett „Kochticzius András”¹⁰ is feltűnik. Forgách – háromfőnyi kíséretével: nevelőjével, Krakкаи Demeterrel és két nemesifjával,

továbbiakban: BÉKÉSI–JANKOVICS–KÓSA–NYERGES 1993), II, 626–638; *ua.* = SZABÓ A. 1999, *i. m.*, 79–90, 84. Az idősebb Dudithnak a wittenbergi magyar coetussal fenntartott kapcsolatairól és 1585. évi tervéről, hogy könyvtárát a Wittenbergben tanuló magyarországi, horvátországi és szlavóniai diákok számára alapítani kívánt „Collegium Dudithianum”-ra hagyja, lásd KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „késő humanista ellenzék”*, *AHistLittHungAUnivSzeg*, 9(1969), 3–46 (a továbbiakban: KESERŰ 1969), 11; SZABÓ A. 1993, *i. m.* = SZABÓ A. 1999, *i. m.*, 84. Az 1568-ban született ifjabb Dudith 1586 szeptemberétől tanult Wittenbergben, ahol rendkívül fontos szellemi hatások érték: 1588-ban mint szerző és respondens olyan teológiai téziseket védett és jelentetett meg, amelyek az antitrinitarizmus minden válfajának határozott elítélését tartalmazták. Lásd Pierre COSTIL, *André Dudith, humaniste hongrois, 1533–1589: Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs*, Paris, Société d’Édition des Belles Lettres, 1935, 136, 215–217, 402–403. Frischlin neve eddig sem az idősebb, sem a fiatalabb Dudithcsal kapcsolatban nem került szóba a szakirodalomban. Személyében így az ifjabb Dudith tanárainak sorát is újabb névvel gazdagíthatjuk az eddig ismert Esrom Rüdiger korábbi wittenbergi (SZABÓ A. 1993, *i. m.* = SZABÓ A. 1999, *i. m.*, 81), Quirinus Reuter (1558–1613) későbbi heidelbergi és Salomon Gessner (1559–1605) későbbi wittenbergi professzor mellett (Andreae DUDITH *Orationes quinque in Concilio Tridentino habitae quarum posteriores duae nunc primum e Msc. prodeunt: Praefatus est ac dissertationem De vita et scriptis ill. auctoris historico-criticam* adiecit Lorandus SAMUELFY, *Halae Magdeburgicae*, 1743, 88–89). A Frischlin által az ifjabb Dudithnak dedikált nyomtatványnak ma nem ismert olyan példánya, amelynek provenienciája a Dudith-könyvtárhoz volna kapcsolható, de ezt elégségesen magyarázza az a körülmény, hogy a feltételezett könyvtárnak csak mintegy egytizedét sikerült rekonstruálni; JANKOVICS József, MONOK István, *Dudith András könyvtára: Részleges rekonstrukció*, Szeged, Scriptum Kft., 1993 (Adattár, 12/3), 7–20.

¹⁰ BARANYAI DECSI János, *Útleírás* (1587, részletek), ford. TÓTH István, KULCSÁR Péter, TARDY Lajos = *Magyar utazási irodalom, 15–18. század*, vál., utószó KOVÁCS Sándor Iván, kiad., jegyz. MONOK István, Bp., Szépirodalmi, 1990 (Magyar Remekírók) (a továbbiakban: KOVÁCS S. I.–MONOK 1990), 247–264, 264. A nevet kommentár nélkül hagyja TARDY Lajos, *Baranyai Decsi Czimor János Hodoeporiconja (1587)*, FK, 1965, 359–371, 368. A Kochtitzky (Freiherr von Kochtitz und Lublinietz, azaz Kocheice és Lubliniec Częstochowa közelében) család tagjáról van szó, a II. Miksa és Dudith András levelezésében sűrűn szereplő Johannes Kochtitzky (1543–1611) fiáról.

Máriássy Zsigmonddal (1569–1622)¹¹ és Újfalusi Péchy Zsigmond-dal¹² együtt – augusztus 3-án lett a magyar coetus tagja.¹³ Tudtuk, hogy még ugyanabban az évben kiadta ott *Oratio de peregrinatione et eius laudibus* című, a coetusban elmondott beszédét, kísérei, valamint Csanádi János, a coetus akkori seniora (egyébként Forgách Imrének, Mihály nagybátyjának alumnusa) üdvözlőversével.¹⁴ Tudtuk, hogy wittenbergi tartózkodása alatt, 1588-ban és 1589-ben zajlott Forgách Mihály nevezetes levélváltása Justus Lipsiusszal,¹⁵ tudtuk, hogy Krakkein keresztül 1588-ban felvette a levelezést Johann Jacob Grynaeuszal;¹⁶ tudtuk,

¹¹ Sebastianus Ambrosius Lahm hozzá írott 1595. évi leveléről lásd SZABÓ András, *A magyar későhumanizmus történetéhez* (a továbbiakban: SZABÓ A. 1990) = *Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERÚ Bálint, Szeged, JATE, 1990 (Adattár, 10) (a továbbiakban: GALAVICS–HERNER–KESERÚ 1990), 215–232, 225–229.

¹² 1588-ban Wittenbergben megjelent szónoklatát (*Oratio de bonis animi et corporis*) Forgáchnak ajánlotta (RMK III, 5490).

¹³ SZABÓ G. 1941, *i. m.*, 141.

¹⁴ RMK III, 769; magyarul: FORGÁCH Mihály, *Beszéd az utazásról és discsőségéről (1587)*, ford. KULCSÁR Péter = KOVÁCS S. I.–MONOK 1990, *i. m.*, 7–33.

¹⁵ FORGÁCH Mihály és Justus LIPSIUS *Levélváltása*, kiad. STOLL Béla, ford. PIRNÁT Antal, jegyz. V. KOVÁCS Sándor, az életrajcot írta KOMLOVSZKI Tibor, bibliográfia VARGA Imre, bev., szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1970 (a továbbiakban: FORGÁCH 1970); Iusti LIPSI *Epistolae*, Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België (Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten), I, 1564–1583, cura A. GERLO, M. A. NAUWELAERTS, H. D. L. VERVLIET, 1978; II, 1584–1587, cura M. A. NAUWELAERTS iuvante S. SUÉ, 1983; III, 1588–1590, eas ediderunt, adnotatione critica instruxerunt, notisque illustrarunt Sylvette SUÉ, Hugo PEETERS, 1987; V, 1592, quam curaverunt edendem Jeanine DE LANDTSHEER, Jacques KLUYSKENS, 1991; VI, 1593, quam curavit edendem Jeanine DE LANDTSHEER, 1994; VII, 1594, quam curavit edendem Jeanine DE LANDTSHEER, 1997; XIII, 1600, quam curavit edendem Jan PAPY, 2000 (a továbbiakban: LIPSIUS 1564–1606), III, 144–146 (88 11 14 F), 173 (89 06 05 F).

¹⁶ SZABÓ A. 1989, *i. m.*, 85–89. Grynaeusnak Krakкаи már 1586-ban írt Strassburgból (SZABÓ A. 1989, *i. m.*, 92), Baranyai Decsi vizont csak 1590 elején, ugyancsak Strassburgból vette fel vele a kapcsolatot (SZABÓ A. 1989, *i. m.*, 140), Bánffy Ferenc pedig mindvégig csak az ő közvetítésével volt kapcsolatban a bázeli teológussal (SZABÓ A. 1989, *i. m.*, 54–57,

hogy Matthaeus Dresser az ő leveléből értesült Mágocsy Gáspár haláláról, és a hír hallatára neki ajánlotta 1587. augusztus 8-án *Isagoges historicae*-jének következő, a kereszténység első évezredéről szóló – Krisztus megkeresztelésétől III. Ottó német-római császár uralkodásáig tartó – részét;¹⁷ tudtuk, hogy ismerte az ekkor Wittenbergben tartózkodó, magántanárként oktató Giordano Brunót.¹⁸ E kapcsolatai miatt eddig is úgy értékeltük Forgáchot, mint aki „igen sok ismert tudóssal és gondolkodóval levelező kapcsolatba lépett”,¹⁹ mert „különleges érzéke volt, hogy felfedezze a legeredetibb tehetségeket”,²⁰ s ezért fontos szerepet kapott a „magyar szellemi élet korszerű európai tájékozódásának történetében”.²¹ Számon tartottuk azt is, hogy az 1587–88-as esztendőknél talán a legfényesebb időszaka a wittenbergi magyar coetusnak,²² olyan időszak, amelynek nemcsak későbbi hazai szel-

143). Az utóbbiak még az először Strassburgba érkező Szenci Molnár Alberttel is találkoztak 1592 nyarán; SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad., ford., bev., jegyz. SZABÓ András, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2003 (Historia Litteraria, 13), 56, 110; SZABÓ A. 1989, *i. m.*, 141.

¹⁷ App. 314; SZABÓ András, *Mágocsy Gáspár és András udvara = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk., előszó R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Gondolat, 1987, 263–278, 277; Dresser és a Mágocsyak kapcsolatáról: 275–276; SZABÓ A. 1990, *i. m.* = GALAVICS–HERNER–KESERŰ 1990, *i. m.*, 223. Korábbi irodalom Dresser és a wittenbergi magyar coetus kapcsolatáról: KONCZ József, *A wittenbergi akadémián a XVI. században tanult magyar ifjak latin versei mint forrásművek és pótlékok a Magyar Athenához*, ItK, 1891, 246–260 (a továbbiakban: KONCZ 1891), 249–250; ASZTALOS Miklós, *Wissenschaftliches Leben in der Wittenberger ungarischen Gesellschaft im 16. Jahrhundert*, UngJb, 1930, 128–133 (a továbbiakban: ASZTALOS 1930), 128–129.

¹⁸ KOLTAY-KASTNER Jenő, *Giordano Bruno a magyar irodalomban*, It, 1950/2, 101–107, 102–103; SZABÓ A. 1989, *i. m.*, 152; SZABÓ A. 1993/1999, *i. m.* = SZABÓ A. 1999, *i. m.*, 107. Bruno wittenbergi tartózkodásáról: SZABÓ A. 1993, *i. m.* = SZABÓ A. 1999, *i. m.*, 84–85. Frischlin és Bruno kapcsolatáról: Samuel M. WHEELIS, *Publish and Perish: On the Martyrdom of Philipp Nicodemus Frischlin*, Neophilologus, 58(1974), 41–51.

¹⁹ SZABÓ A. 1989, *i. m.*, 152.

²⁰ SZABÓ A. 1993/1999, *i. m.* = SZABÓ A. 1999, *i. m.*, 107.

²¹ FORGÁCH 1970, *i. m.*, 5.

²² ASZTALOS 1930, *i. m.*, 129–131; SZABÓ G. 1941, *i. m.*, 66–71; KESERŰ 1969, *i. m.*, 10–11; KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában* (1983) = KLANICZAY 1985a, *i. m.*, 9–31, 26–27.

lemi hatásáról, hanem a magyarok ekkori egyetemi munkájáról, életéről is viszonylag sokat tudunk,²³ a Forgách Imre kezdeményezte Zrínyi-album²⁴ megjelentetésétől (1587) Bánffy Ferenc 1588 végi rektorságáig,²⁵ ami az egyetem kryptokálvinista–melanchthoniánus átalakítási kísérletével is kapcsolatban állhat.²⁶ De például épp Bánffy Wittenbergben folytatott tanulmányairól eddig semmit sem tudtunk.²⁷ Ennek az időszaknak szellemi orientációjához és személyi kapcsolatrendszeréhez most érdekes új adatot szolgáltat a két magyar úrfi, Forgách és Bánffy Frischlinnel való ismeretsége. 1587-ben Wittenbergben 28 magyarországi hallgató immatrikulált;²⁸ nyilvánvaló, hogy az ajánlásban említettekén kívül a coetus többi tagja és valamennyi beiratkozott magyarországi hallgató értesülhetett a Frischlinnel való érintkezésről, s mindez Frischlin-recepciónk történetét új szereplők valóságos tömegével gyarapítja.

Frischlin magyarországi ismeretéről szóló adataink eddig is számosak voltak, ám ezek főként Frischlin korábbi, tübingeni tanári tevékenységéhez²⁹ és magyarországi, horvátországi tartózkodásához kapcsolódtak. Kassai Zsigmond Dávid 1577 augusztusában érkezett Wittenbergből Tübingenbe, s amikor 1579-ben ott

²³ KEVEHÁZI Katalin, *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig: Adalékok Melanchthon magyarországi recepciójának első évszázadához*, Szeged, JATE, 1986 (Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae, 10) (a továbbiakban: KEVEHÁZI K. 1986), 36.

²⁴ *De Sigetho Hungariae propugnaculo (Zrínyi-album)*, Wittenberg, 1587; hasonmásban kiad. KÖSZEGHY Péter, tan. SZABÓ András, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete–Akadémiai Kiadó, 1987 (BHA, 15).

²⁵ Vö. RMK III, 5496.

²⁶ SZABÓ A. 1989, *i. m.*, 140.

²⁷ KEVEHÁZI K. 1986, *i. m.*, 38.

²⁸ ASZTALOS 1930, *i. m.*, 129. Közülük az általunk is említett négy fiatalember volt nemesi származású; ennek jelentőségéről, a wittenbergi nemesi peregrináció megszaporodásáról lásd KEVEHÁZI K. 1986, *i. m.*, 37.

²⁹ A Frischlin-korabeli Tübingenről és egyeteméről: Volker SCHÄFER, *Universität und Stadt Tübingen zur Zeit Frischlins = Nicodemus Frischlin (1547–1590). Poetische und prosaische Praxis unter den Bedingungen des konfessionellen Zeitalters: Tübinger Vorträge*, Hrsg. Sabine HOLTZ, Dieter MARTENS, Stuttgart–Bad Cannstatt, Frommann–Holzboog, 1999 (Arbeiten und Editionen zur Mittleren Deutschen Literatur: N. F., 1) (a továbbiakban: HOLTZ–MARTENS 1999), 105–142.

kinyomtattatta *Elegia continens hodoeporicon* című művét, azt tanárai, Frischlin latin és Martin Crusius görög versekkel üdvözölték.³⁰ 1579 májusában a magyar fiatalember előszót és epigrammát írt Frischlin egy Strassburgban 1580-ban kiadott komédiájához, a *Priscianus vapulans*hoz; az előszóban stílusáért ajánlotta olvasásra és méltatta szelíd iróniáját, az epigrammában a neolatin színjátszás történetében Buchanan mellé állította.³¹

³⁰ RMK III, 683; FRAKNÓI Vilmos, *Adalékok a hazai és külföldi iskolázás történetéhez a XV. és XVI. században*, Száz, 1875, 667–677, 676. Az elégia után többek között a később említendő stuttgarti Hieronymus Megiserus üdvözlőverse is olvasható. Mind Kassai, mind Megiserus írt verset a selmeci Michael Senensis görög verskötetéhez is (RMK III, 682). Ez időben Tübingenben tanult további diákokról: FRANKL [FRAKNÓI] Vilmos, *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*, Bp., 1873, 287.

³¹ RMK III, 5404. és App. 475 = RMK III, 5405; 1585. évi újabb kiadásuk: RMK III, 5459; SZABÓ György, *Kassai Dávid Zsigmond*, NyelvIrodKözl, 1968, 41–53 (a továbbiakban: SZABÓ Gy. 1968), 43–45; SZABÓ György, *Abafői Gyulay Pál*, Bp., Akadémiai, 1974 (Humanizmus és Reformáció, 3), 55. A nyomtatvány végén megtalálható Frischlin tübingeni elbocsátó bizonyítványa éppúgy, mint apjáról (Jakob Frischlin, 1522–1566) írt *Epicedion*-ja. Az utóbbi lehet az a *De obitu patris*, amelyre Foktövi János kéziratot prédikációgyűjteménye (1614) hivatkozik; vö. H. HUBERT Gabriella, *Egy morális antropológia 1614-ből: Foktövi János kéziratot prédikációgyűjteménye*, ItK, 1986, 209–221, 215. A Priscianus-komédiáról: HEINRICH Gusztáv, *A német irodalom története*, I–II, Bp., Révai, 1889, II, 338; David PRICE, *The Political Dramaturgy of Nicodemus Frischlin: Essays on Humanist Drama in Germany*, Chapel Hill–London, The University of North Carolina Press, 1990 (University of North Carolina Studies in the Germanic Languages and Literatures, 111) (a továbbiakban: PRICE 1990), 69–83; a nyitrai piaristák 1750. évi előadásáról: KILIÁN István, *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig / Fontes ludorum scenicorum in gymnasiis collegiisque Scholarum Piarum Hungariae*, Bp., Argumentum Kiadó, 1994 (A Magyarországi Iskolai Színjátszás Forrásai és Irodalma), 289. Frischlin drámai műveiről: Adalbert ELSCHENBROICH, *Imitatio und Disputatio in Nikodemus Frischlins Religionskomödie „Phasma“: Späthumanistisches Drama und akademische Unterrichtsmethode in Tübingen am Ausgang des 16. Jahrhunderts* (a továbbiakban: ELSCHENBROICH 1976) = *Stadt, Schule, Universität, Buchwesen und die deutsche Literatur im 17. Jahrhundert*, Hrsg. Albrecht SCHÖNE, München, Beck, 1976 (a továbbiakban: SCHÖNE 1976), 335–370; BELITSKA SCHOLTZ Hedvig, CENNER Mihály, DÖMÖTÖR Tekla, HONT Ferenc, HORÁNYI Máttyás, HORVÁTH István Károly, MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, MIKLÓS Pál, RITOÓK Zsigmond, SOMLAI Péter, STAUD Géza, SZÉKELY György, *A színház világtörté-*

Ugyancsak előszót írt 1584-ben Zalánkeméni Kakas István Frischlin Padovában megjelentetett, Báthory Istvánt dicsérő művéhez.³² Dudith és Zsámboky műveivel együtt szerepelt Frischlin Jakob Monau tematikus antológiájában (1581, 1595).³³ 1583 elején Frischlin mint a krajnai nemesség iskolájának rektora szerzett köszöntő verset egy laibachi esküvőre.³⁴ 1584-ben nyomtatták ki Németújvárott *De ratione instituendi puerum* című oktatási módszer-tanát Batthyány Ferenchez szóló verssel az élén.³⁵ A mű a

nete, főszerk. HONT Ferenc, I, szerk. STAUD Géza, SZÉKELY György, Bp., Gondolat, 1986², 212; HALÁSZ Előd, *A német irodalom története*, Bp., Gondolat, 1971; 1987², 136; Fidel RÄDLE, *Einige Bemerkungen zu Frischlins Dramatik = Acta conventus neo-Latini Guelpherbytani: Proceedings of the Sixth International Congress of Neo-Latin Studies, Wolfenbüttel 12 August to 16 August 1985*, ed. Stella Purce REVAR, Fidel RÄDLE, Mario A. DI CESARE, Binghamton NY, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1988 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 53) (a továbbiakban: REVAR-RÄDLE-DI CESARE 1988), 289–297; LATZKOVITS Miklós, *Argumentum és prólógus a régi magyar drámában*, ItK, 1995, 586–594, 588; TARNAI Andor, *A neolatin költészet és dráma alkonya Európában*, ItK, 1997, 457–469, 467; azoknak a katolikus, sőt jezsuita iskolákban is kimutatható felhasználásáról: Fidel RÄDLE, *Frischlin und die Konfessionspolemik im lateinischen Drama des 16. Jahrhunderts* = HOLTZ-MARTENS 1999, *i. m.*, 495–524, 496. – Érdekes, hogy Kassai Frischlinnel és Crusiusszal egyaránt jó kapcsolatot tartott fenn, Crusius műveit is verssel üdvözölte (SZABÓ Gy. 1968, *i. m.*, 46), 1578-ban magántanítványa volt (SZABÓ Gy. 1968, *i. m.*, 49), és Crusius 1579 novemberében propempticont is szerzett a tiszteletére (SZABÓ Gy. 1968, *i. m.*, 49).

³² RMK III, 5448, 7431; NÉMETH S. K. 1993, *i. m.*, H600; NÉMETH S. Katalin, *Hungarikák a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban* = BÉKÉSI-JANKOVICS-KÓSA-NYERGES 1993, *i. m.*, III, 1573–1580, 1577. Kakas külföldi tanulmányairól: VERESS Endre, *Zalánkeményi Kakas István*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1905 (Magyar Történelmi Életrajzok, 47), 20–32.

³³ App. 485; TARNAI Andor, *A paródia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, ItK, 1990, 444–469, 455.

³⁴ RMK II, 176 = RMNy 533. Frischlin magyarországi tartózkodásáról: TURÓCZI-TROSTLER József, *A magyar irodalom európaizálódása* (1946) = TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, I–II, Bp., Akadémiai, 1961, II, 5–63, 49.

³⁵ RMNy 555. A latin vers közölve: App. 2009. A Batthyány-udvar és Frischlin kapcsolatát a hazai szakirodalom sehol sem említi; vö. IVÁNYI Béla, *A magyar könyvkultúra múltjából: Cikkei és anyaggyűjtése*, kiad. HERNER János, MONOK István, Szeged, JATE, 1983 (Adattár, 11); BARLAY

Szenci Molnár-szótárhoz illesztett, Iktári Bethlen Istvánnak ajánlott *Syllecta scholastica* című függelék hatodik darabjaként újból megjelent 1621-ben és 1645-ben.³⁶ Frischlin tragikus halálának hírét Matthias Hranicae egy 1579. évi, Paul Eber-féle *Calendarium historicum*ba jegyezte be,³⁷ Bocatius pedig encomiumban örökítette meg, Frischlint „Cicero atque Terentius alter”-nek nevezve.³⁸ Miskolci Csulyak István 1603. évi útinaplójában idézte Frischlin Husz emlékére írott elégiáját.³⁹ Nem került el a kutatás

Ö. Szabolcs, *Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis: Die ersten Jahrzehnten der Güssinger Bibliothek*, MKsz, 1979, 231–251; BARLAY Ö. Szabolcs, *Romon virág: Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*, Bp., Gondolat, 1986, 183–238; de lásd Robert J. W. EVANS, *Frischlin und der ostmitteleuropäische Späthumanismus* (a továbbiakban: EVANS 1999) = HOLTZ–MARTENS 1999, *i. m.*, 297–322, 304–311. – Zrínyi Miklós horatiusi eredetű (*Carm.* IV, 4, 29) „Fortes creantur fortibus” jelmondát VIII. Orbán dedikációjára szokás visszavezetni (KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., Szépirodalmi, 1985 [a továbbiakban: KOVÁCS S. I. 1985a], 251), pedig a költő figyelmét már a nevelőnője férjéhez írott Frischlin-vers ráirányíthatta az idézetre (az itt olvasható parafrazeált változat: „Fortes atque boni, bonis creantur / Atque fortibus”). Valószínű, hogy a jelmondat Esterházy Lászlóhoz Zrínyitől került (KOVÁCS S. I. 1985a, *i. m.*, 251) – mindazonáltal Esterházy felesége Batthyány Ferenc unokája, Mária Eleonóra volt.

³⁶ RMK III, 1330 = RMNy 1239; RMK III, 1626 = RMNy 2099. Valószínű, hogy Szenci Molnár a szöveg 1584. évi kiadását vette alapul. Frischlin munkáját ugyan tartalmazza a szerző Martin Crusius elleni egyik iratának, a *Poppysmi grammatici dialogus tertius*nak 1596. évi prágai posztumusz kiadása, sőt Johannes Rhenius *Methodus institutionis nova quadruplex* című kötete is (Lipce, 1617, 1626), ezekből azonban elmaradt a Szenci Molnárnál ismét olvasható ajánlóvers.

³⁷ SZELESTEI N. László, *Hranicae Mátyás bejegyzései egy Eber-féle Calendarium historicumban*, *Lymbus*, IV (1992), 1–37, 14. Eberről: Heinrich KÜHNE, *Das Calendarium historicum des Paul Eber*, *Marginalien: Zeitschrift für Buchkunst und Bibliophilie*, 40. füzet, 1970, 54–65; Walter THÜRINGER, *Paul Eber (1511–1569): Melanchthons Physik und seine Stellung zu Copernicus = Melanchthon in seinen Schülern*, Hrsg. Heinz SCHEIBLE, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1997 (*Wolfenbütteler Forschungen*, 73), 285–320.

³⁸ Ioannes BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia*, ed. Franciscus CSÓNKA, I–II, *Poetica*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990; III, *Prosaica*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1992 (BSMRAe: Series nova, XII/1–3), I, 459–460.

³⁹ Richard PRAŽÁK, *Magyar református humanisták csehországi utazásai a harmincéves háború előtti években* (1982), ford. SZARKA László = Richard PRAŽÁK, *Cseh–magyar történelmi kapcsolatok: Történeti, iro-*

figyelmét Frischlin 1587–88. évi wittenbergi tartózkodása sem,⁴⁰ de magyar vonatkozásban csupán 1588 januárjában a hazájába visszainduló Csanádi Jánosnak, a magyar coetus seniorának tiszteletére szerzett propempticonja volt ismert.⁴¹ Forgáchcsal és Bánffyval való személyes ismeretsége így e bő adatsorban is részint új, részint igen figyelemreméltó mozzanat.

A nyomtatvány magyar vonatkozásain túl azonban magát Frischlin e munkáját is érdemes végigolvasni, mert a belőle kirajzolódó eszmetörténeti összefüggések még a szerző magyarországi ismertségének-ismeretségeinek tényeinél is fontosabbak.

A gondolatmenet annak elismerő nyugtázásával kezdődik, hogy a barbárságból Melanchthon vezette ki Germaniát. Frischlin nem fél attól, hogy a praepceptor Germaniae után és nélkül a dolgok „retro sublapsa referri” kezdenének,⁴² az ékesszólás fontosságát

dalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, bev. FRIED István, Bp., Korma Könyvek, 2001 (Bohemia Kézikönyvtár), 56–68, 60. Frischlin „opus poeticum”-ának 1598-as strassburgi kiadása megtalálható Csulyak könyvtárjegyzékében: *Régi magyar költők tára: XVII. század*, 2, Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Máttyás versei, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, 343.

⁴⁰ SZABÓ A. 1993, *i. m.* = SZABÓ A. 1999, *i. m.*, 85. A hazai szakirodalomban annyi ismert Frischlin Wittenbergből való távozásával kapcsolatban, hogy „rövidesen verses vitába keveredett Johann Majorral és továbbállt” (uo.). Frischlin 1588 februárjában, Ágost szász választófejedelem halálának második évfordulójára még genealógiai tárgyú epikus költeményt írt (*Carmen panegyricum*), márciusban hagyta el Wittenberget; David Friedrich STRAUSS, *Leben und Schriften des Dichters und Philologen Nicodemus Frischlin: Ein Beitrag zur deutschen Culturgeschichte in der zweiten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts*, Frankfurt am Main, Literarische Anstalt, 1856 (a továbbiakban: STRAUSS 1856), 411–412, 420.

⁴¹ RMK III, 779; KONCZ 1891, *i. m.*, 248. A versből kettejük bensőséges barátságára következtet SZABÓ G. 1941, *i. m.*, 56.

⁴² Verg. *Georg.* I, 200; *Aen.* II, 169. A hely a régi magyar irodalomban és eszmetörténetben: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (*Historia Litteraria*, 5), 124–125. Vergilius Frischlin általi különleges megbecsülésére okot adhatott az a körülmény is, hogy Frischlin – amint Georgius Pflüger rögzítette – azonosnak tudta születésnapját a római költőével; Günter HESS, *Deutsch und Latein bei Frischlin: Imitatio und Alweichung* (a továbbiakban: HESS, G. 1999) = HOLTZ–MARTENS 1999, *i. m.*, 471–493, 478. Egyébként nemcsak Vergiliust, ha-

is mindig elismerték ezen az akadémián. Akkor hát miért ad fel „cramben recoctam”?⁴³ – szól szónoki kérdése. Miért dicséri Melanchthon fontosságát a szónoklattanban, noha bölcs ember csak egyetérthet ezzel? Azonnali válasza szerint a retorikai arsot Melanchthon két könyvénél jobban ma sem lehetne összefoglalni, nincs is nála perfectior, absolutior. Az itteni professzorok is úgy művelik a retorikai elméletet, hogy ha erről akarna beszélni, joggal mondhatnák: „noctuas Athenas”.⁴⁴ De az exercitatióról talán nem lesz haszontalan szólnia. Ez a jó szerzők utánzását jelenti. Két faja van: a praeexercitationes és a declamatio, csak sorban juthatunk birtokukba. Jelen szónoklatában Frischlin csak az el-sőről beszél. Ennek három válfaját különbözteti meg.⁴⁵ Fontos-

nem Maffeo Vegio *Aeneis*-folytatását is imitálta; Walther LUDWIG, *Der Doppelpokal der Tübinger Universität von 1575 und zwei neue Epigramme des Nikodemus Frischlin*, Zeitschrift für württembergische Landesgeschichte, 60(2001), 139–151; az alkalomról: Richard Erich SCHADE, *Court Festival in Stuttgart: Nicodemus Frischlin's Württembergische Hochzeit (1575)*, Daphnis, 23(1994), 371–407; Walther LUDWIG, *Frischlins Epos über die württemberg-badische Hochzeit von 1575 und zwei neue Briefe Frischlins*, Daphnis: Zeitschrift für mittlere deutsche Literatur, 29(2000), 413–464. – Melanchthon nevezetes 1518. évi szónoklatát – Philipp MELANCHTHON, *Az ifjúság tanulmányainak megjavításáról* (1518) = *Retorikák a reformáció korából*, vál., kiad., bev., jegyz., tan., szerk. IMRE Mihály, ford. BARTA Gábor, CZÁR Csaba János, CZEGLÉDI Sándor, JÁNOS István, JÁVOR György, KÁLNY Beatrix, KÁPLÁR Edit, LÁZÁR István Dávid, MIKÓ Gyula, NÉMETH Béla, RESTÁS Attila, SZALAI Zsuzsanna, TÓTH Orsolya, TÓTH Szilvia, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Universitas Könyvtár: Források – Régi Kortársaink, 5), 19–31 – egyébként mint a frischlini oráció mintaadóóját ismerte fel Wilfried BARNER, *Nicodemus Frischlins „satirische Freiheit”* (a továbbiakban: BARNER 1999) = HOLTZ–MARTENS 1999, *i. m.*, 397–422, 420.

⁴³ Vö. Juv. *Sat.* VII, 154.

⁴⁴ A szólás megvan már Arisztophanésznál (*Madarak* I, 298), Frischlin kedves szerzőjénél (erről lásd David PRICE, *Nicodemus Frischlin's Rhetoric* [a továbbiakban: PRICE 1988] = REVARD–RÄDLE–DI CESARE 1988, *i. m.*, 531–539, 533–534).

⁴⁵ Kivonatos ismertetésük: STRAUSS 1856, *i. m.*, 409–411; PRICE 1990, *i. m.*, 29–30; Nicola KAMINSKI, *Dekonstruktive Stimmenvielfalt: Zur Polyphonen imitatio-Konzeption in Frischlins Komödien Hildegardis Magna und Helvetiogermani*, Daphnis, 24(1995)/1, 79–133, 83; HESS, G. 1999, *i. m.* = HOLTZ–MARTENS 1999, *i. m.*, 482–483. Az orációt Günter

ságának alátámasztása közben igen heves kijelentésekre ragadtatta magát, így a grammatikát enniusi sterquiliniumhoz hasonlítja,⁴⁶ s ennek terméketlen vájkálása helyett az auktorolvasást eszményíti, amelyből az aranyat tisztán lehet kinyerni. „Amicus igitur meus Priscianus, amicus Diomedes. Sed in re manifesta omnibus, amica magis veritas” – fogalmaz, az Ammonius Arisztotelész-életrajzában kialakult és közkeletűvé vált fordulatot alkalmazva.

Az 1587-es esztendő Frischlin-írásait alapvetően meghatározta egy szenvedélyes vitába való hosszas belebonyolódás, és a magyar diákoknak ajánlott nyomtatvány is ebbe a polémiasorba illeszkedve válik teljesebben értelmezhetővé. E polémiát Martin Crusiusszal (1526–1607), hajdani tübingeni tanárával, majd professzortársával⁴⁷ folytatta Frischlin.

Crusius – gondosan vezetett professzori feljegyzései szerint – először 1563 márciusában tanította az akkor tizenhetedik évében járó Frischlint, mégpedig „in Rhetorica Philippi Melancht. et in

Hess a poeta philologus imitációjának poétikájaként, egyfajta „Poetik der Imitations- und Zitatkunst”-ként minősítette (Günter HESS, *Deutsch-lateinische Narrenzunft: Studien zum Verhältnis von Volkssprache und Latinität in der satirischen Literatur des 16. Jahrhunderts*, München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1971, 163, 338). Eckart Schäfer keményebben fogalmazott: „mit genialischer Unverschämtheit aus der Imitatio fast eine Theorie des Plagiats machte” (Eckart SCHÄFER, *Deutscher Horaz. Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jakob Balde: Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands*, Wiesbaden, Steiner, 1976 [a továbbiakban: SCHÄFER, E. 1976], 44). – Az oráció zárlatáról: PRICE 1990, *i. m.*, 45; BARNER 1999, *i. m.* = HOLTZ–MARTENS 1999, *i. m.*, 420.

⁴⁶ Vö. a Donatusnál megörökített Vergilius-anekdotával: „respondit se aurum colligere de stercore Ennii”. *Vitae Vergilianae*, recensuit Iacobus BRUMMER, Lipsiae, Teubner, 1912 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), 31, a kiadás 193. sorát követő interpolációban.

⁴⁷ Egidius SCHMALZRIEDT, *Martinus Crusius (1526–1607) Philologe und Rhetoriker = 500 Jahre Tübinger Rhetorik, 30 Jahre Rhetorisches Seminar: Katalog zur Ausstellung im Bonatzbau der Universitätsbibliothek Tübingen vom 12. Mai bis 31. Juli 1997*, Hrsg. Joachim KNAPE, Redaktion und Gestaltung Hagen SCHICK, Tübingen, Seminar für Allgemeine Rhetorik, 1997, 44–50.

orationib. Ciceronis”.⁴⁸ A tanulmányok anyagát egészen pontosan rekonstruálni lehet, hiszen éppen 1563-ban jelent meg – a tübingeni rektornak és a szenátusnak szóló ajánlással – Crusiusnak Melanchthon *Elementorum rhetorices libri duo*ját magyarázó tankönyve,⁴⁹ amelyben Melanchthon minden fejezetét Crusius azt terjedelmében többszörösen meghaladó kérdései és feladatai követik. Remekül áttekinthető, széles margójú, szép humanista iskoláskönyv,⁵⁰ gazdag példatárral, világos magyarázatokkal. (A munkának 1590-ben rövidített, egyszerűsített változata is megjelent.⁵¹) Frischlin a következő tanévben Crusius kollégáját és honfitársát, Georg Hizler szónoklattan-professzort hallgatta, aki 1564 márciusában baccalaureust csinált belőle.⁵² Az ifjú bölcsész 1567-től a latin poétika és a történelem professzorának állását töltötte be, 1575-től pedig Linacer latin grammatiká-

⁴⁸ Martini CRUSII, in Tybingensi Academia utriusque linguae Professoris, *adversus Nicodemi Frischlini, P. L. Comitis Palatini Caesarii, quinque rei Grammaticae, et virulentarum calumniarum, Dialogos, anno 1587. editos, defensio necessaria*, Bazel, 1587 (a továbbiakban: CRUSIUS 1587), 148. Ennek az egyetemi Pädagogium harmadik osztályában kellett történnie, ahol a „lectio rhetorices Melanchthonis” elnevezésű tantárgyat 1559–1569 között, Cicero szónoklatait pedig 1562–1587 között Crusius oktatta. Ugyanezeket a tárgyakat Crusius 1587-től haláláig a felsőbbéveseknek, a negyedik osztály hallgatóinak tanította, emellett 1559-től haláláig a „lectio linguae Graecae sive poetices Graecae” nevű tantárgyat is előadta. A tübingeni tanári karra vonatkozó adatok forrása itt és az alábbiakban is: Norbert HOFMANN, *Die Artistenfakultät an der Universität Tübingen 1534–1601*, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1982 (Contubernium: Beiträge zur Geschichte des Eberhard-Karls-Universität Tübingen, 28), 238–250.

⁴⁹ Philippi MELANTHONIS *Elementorum rhetorices libri duo* Martini CRUSII *quaestionis explicati*, in *Academia Tybingensi*, Bazel, 1563.

⁵⁰ Ennek jelentőségéről lásd Paul F. GEHL, *A Moral Art: Grammar, Society, and Culture in Trecento Florence*, Ithaca–London, Cornell University Press, 1993.

⁵¹ Martini CRUSII *Quaestionum*, in *Philippi Melanchthonis Elementorum Rhetorices libros duos, Epitome*, Tübingen, 1590.

⁵² CRUSIUS 1587, *i. m.*, 148. Hizler (1528–1591) a negyedik osztályban magyarázta Cicero orációit és Melanchthon retorikáját 1559–1587 között, utóda Crusius lett. Megelőzőleg Hizler Xenophónt és görög grammatikát adott elő az első és a második osztályban (1558) és Melanchthon retorikáját tanította a harmadikban (1558–1559), 1559–1587 között pedig ugyanott Démoszthenész szónoklatait is.

ját is tanította a második osztályban.⁵³ Crusiusszal már a hetvenes években megromlott a viszonya, annak, hogy 1582-ben távozott az egyetemről, egyik oka ellenségeskedésük volt.⁵⁴

A vita későbbi elmérgesedésének történetét Frischlin egy 1586. októberi iratában⁵⁵ a következőképpen foglalta össze. Amikor őt 1582-ben Laibachba hívták, hogy ott a krajnai nemesség gyermekeit tanítsa,⁵⁶ Strassburgban és Tübingenben név nélkül megjelent tankönyveket talált az iskolában, amelyeket, mint megállapította, szerzőik nagyrészt Melanchthon művéből kivonatoltak, de sok hibával. Különböző pártfogói és iskolai elődje segítségével sok grammatikai tankönyvet összegyűjtött (Cruziustól egyet sem látott, ilyenek a létezéséről sem tudott), amelyekről lesújtó véleménye alakult ki: „Philippo et Linacro sua furari, Scaligero, et, (ut iam quoque video) Saturnio, Hieronymo Ruscello, Q. Corrado Mario, atque aliis adversos esse: Mureti, Lipsii, Lambini, Adriani Turnebi, Josephi Scaligeri et similibus animadversiones aut contemnere, aut non legere, plerisque omnibus aequae studium.”⁵⁷

⁵³ Az egyetemi karrierlehetőségek hiányáról és Frischlin hetvenes évekbeli többszöri mellőzéséről: Hedwig RÖCKELEIN, Casimir BUMILLER, *Ein unruhig Poet: Nikodemus Frischlin 1547–1590*, Balingen, Stadtarchiv, 1990 (Veröffentlichungen des Stadtarchivs Balingen, 2), 47.

⁵⁴ SCHERER = ADB, 8, 96–104; Gustav BEBERMEYER = NDB, 5, 620–621. Ellenségeskedésükről: Reinhold STAHLLECKER, *Martin Crusius und Nicodemus Frischlin*, Zeitschrift für württembergische Landesgeschichte, 7(1943), 323–366 (a továbbiakban: STAHLLECKER 1943); Hubert CANKIK, *Crusius contra Frischlinum: Geschichte einer Feindschaft* (a továbbiakban: CANKIK 1999) = HOLTZ–MARTENS 1999, i. m., 261–295.

⁵⁵ Nicodemus FRISCHLIN, *Strigilis grammatica; Pro sua Grammatice et Strigili grammatica dialogi tres*, Oberursel, 1587 (RMK III, 5478) (a továbbiakban: FRISCHLIN 1587a), a2r–b1r.

⁵⁶ Frischlin laibachi rektorságáról: STRAUSS 1856, i. m., 247–281.

⁵⁷ Az említett humanisták közül kevésbé ismertek: Thomas Linacer (1460 k.–1524), grammatikai művei: *Progymnasmata grammatices vulgaria* (London, 1515 k.), *Rudimenta grammatices* (uo., 1523 k.), *De emendata structura Latini sermonis* (uo., 1524), az utóbbi két mű sok további kiadásban; Augustinus Saturnius, a *Mercurii maioris sive grammaticarum institutionum libri X* szerzője (Bázel, 1546); Girolamo Ruscelli (1504 k.–1566), grammatikai művei: *Osservazioni della lingua volgare* (a *Tre discorsi* című kötetében, Velence, 1553), *De' commentarii della lingua Italiana libri sette* (uo., 1581); Quinto Mario Corrado (1508–1575), több grammatikai mű írója (*De lingua Latina libri XIII*, Bologna, 1575; *De copia Latini sermonis libri V*, Velence, 1582); Josephus Justus Scaliger

Nem elég, hogy Melanchthont másolják saját nevük alatt, azt „nugacissimis, atque inutilissimis nugis aliunde assutis” teszik. Frischlin az általa tanulmányozott szerzők közül Julius Caesar Scaliger művében talált teljesen új, elismerésre méltó rendszert, saját grammatikáját elsősorban arra alapozta, s elgondolásának kinyomtatását itáliai barátai is javallották. Frischlin több grammatikai tárgyú művet jelentetett meg, így a *Quaestionum grammaticarum libri octót* (Velence, 1584), a három traktátusból és egy „de grammaticorum definitionibus et divisionibus” szóló függelékből álló *Strigilis grammaticát* (Velence, 1584), a *Grammaticae latinát* (Tübingen, 1585; Frankfurt, 1586). Műveit elismerés fogadta, a *Strigilist* Zsámboky János 1584. április 18-án kelt levelében üdvözölte.⁵⁸

(1540–1609), Julius Caesar Scaliger fia, grammatikai nézeteit M. Terentius Varro- (Genf, 1573, 1581) és Sextus Pompeius Festus-kiadásának (Párizs, 1584) kommentárjaiban fejtette ki.

⁵⁸ Noha Frischlin már 1570-ben – és épp Crusius ajánlásával – felvette a kapcsolatot Zsámbokyval (EVANS 1999, *i. m.* = HOLTZ–MARTENS 1999, *i. m.*, 312), a Hans Gerstinger által összegyűjtött Zsámboky-levelek címtettjei között, sőt névanyagában sem szerepel Frischlin – *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsamboky) 1554–1584*, Hrsg. Hans GERSTINGER; *Anhang: Die Sambucusbriefe im Kreisarchiv von Trnava*, Hrsg. Anton VANTUCH, Graz–Wien–Köln, Böhlau, 1968 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch–Historische Klasse: Sitzungsberichte, 255) –; igaz, az ajánlólevelek közléséről a szerkesztő eleve lemondott, de egy ilyen levél megírását és közzétételét korábbi levelezésnek kellett megelőznie. Nem fordul elő Frischlin sem a szlovák Zsámboky-monográfiában (Anton VANTUCH, *Ján Sambucus: Život a dielo renesančného učenca*, Bratislava, Veda, 1975 [Dejiny vied a techniky]), sem Zsámbokynak a magyarországi kutatás által számon tartott humanista ismerősei között (Ladislaus VARGA, *Quibusnam cum viris doctissimis Europae Sambucus coniunctiones litterarias inierit?*, AClassUnivDebr, 1967, 99–115). A Zsámboky-könyvtárból egyetlen Frischlin-mű, egy 1577. évi Kallimakhosz-parafraíz és -kommentár ismeretes; GULYÁS Pál, *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587)* (1941), szerk. MONOK István, bev. ÖTVÖS Péter, bibliográfia VARGA András, Szeged, Scriptum Kft., 1992 (Adattár, 12/2), 160, no. 341. A szegényes adatok ellenére Frischlinnek módjában volt mind Bécsben közvetlenül, mind Németújvárról Batthyány Boldizsár közvetítésével elmélyíteni a kapcsolatot Zsámbokyval; az utóbbi lehetőséghez: RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Zsámboky János levelei Batthyány Boldizsárhoz* = GALAVICS–HERNER–KESERŰ 1990, *i. m.*, 209–213; *ua.* = RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Ballasi Kiadó, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 28), 213–217.

Martin Crusius a megjelenő műveket és azoknak a kedvező fogadtatással hivalkodó limináriáit látva ragadott tollat 1585–86 telén,⁵⁹ s írta meg *Libri duo ad Nicodemum Frischlinum*-ját, az első könyvet *Animadversiones in Grammaticen eius Latinam*, a másodikat *Antistrigilis* címmel. Az utóbbihoz egy „paedagogulus misellus” Frischlinnek írott fiktív levelét is csatolták, amely Crusius egy kézíratos jegyzete szerint Georg Liebler munkája.⁶⁰ Keltezése („datae Moropoli, feriis Bacchanalibus, novo stylo, ad imitationem Strigilis Frischlinianae”) később Frischlinnek több ötletet is adott saját irataihoz. A mű Strassburgban látott napvilágot 1586-ban.

Crusius iratára Frischlin nem kevesebb mint hat, dialógus formában írott választ készített.⁶¹ A *Pro sua Grammatice et Strigili grammatica dialogi tres* első dialógusa 1586 szeptemberében Frankfurtban íródott és még az az év őszi könyvvásárra megjelent,⁶² a második és a harmadik dialógus októberben Marburgban készült és a következő év tavaszi könyvvásárán volt kapható. Ugyanekkorra a november-december folyamán Lipcsében fogalmazott, Josephus Justus Scaligernek és Justus Lipsiusnak ajánlott *Poppysmus grammaticus*⁶³ első két dialógusát is kinyomtatták Prágában (a harmadik csak posztumusz látott napvilágot 1596-ban). 1587-ben a *Pro sua Grammatice* mindhárom dialógusával egy kötetben, azokat megelőzve a *Strigilist* is újra kiadták.⁶⁴

⁵⁹ STRAUSS 1856, *i. m.*, 377–378.

⁶⁰ STRAUSS 1856, *i. m.*, 383.

⁶¹ A művek datálásához: STRAUSS 1856, *i. m.*, 385. A vita egész történetéhez: 373–399.

⁶² Frischlin 1586. október 15-én Lipsiusnak is elküldte frissen megjelent dialógusát.

⁶³ A mű teljes címe a „paedagogulus misellus” levelének keltezését fordítja Crusius és a tübingeniek ellen: ...*adversus M. Crusii, et Moropolitarum, Tubingae Bacchantium, Coccysmos, sive Antistrigilem*. Természetesen a ’kakukkolás’ jelentésű görög szó is Frischlin által adott szinonima az *Antistrigilis* jelölésére.

⁶⁴ Ez az oberurseli kiadás Zsámbokynak a *Strigilis* előtt álló levele miatt (b1v–b2r) szerzői hungaricum: RMK III, 5478. Az OSZK példányát használtam (Ant. 7292), amely a benne található feljegyzés szerint Kölchey Ferenc könyvtárából származik.

Crusius szükségesnek érezte azonnal, 1587. július 4-ről keltezett műben válaszolni együttesen mind az öt dialógusra.⁶⁵ Szerinte amióta a világ fennáll, tanárát így még nem bántotta meg tanítvány. Feltette a szónoki kérdést: mit tehet egy tanár, ha tanítványában egy új Catilina, egy új Clodius tulajdonságait ismeri fel?⁶⁶ A tárgyi kérdésekre térve, sérelmezte a grammatika „excrementa Enniana aut Acciana” megnevezését. Szerinte Frischlin olyan nézeteket tulajdonított neki, amelyeket sohasem mondott és nem is gondol, a nagy vehemenciával előcítált sok itáliai tekintély pedig valójában ellenkezik Frischlinnel. Kollégáit, Hizlert és Lieblert⁶⁷ is sérelmek érték – jegyezte meg.

Crusius iratára Frischlin a *Celetismus grammaticus*ban felelt, két újabbal szaporítva dialógusait. Megírásuk ideje 1587 vége,⁶⁸ 1588-ban jelentek meg Oberurselben és Magdeburgban, az előbbi helyen pedig külön a másodiknak *Prodromusa* is. Crusius még ugyanazon év szeptemberében újabb – utolsó – viszontválaszt bocsátott ki.⁶⁹

Frischlin württembergi fogsága⁷⁰ és a szökés közben, 1590-ben bekövetkezett halála után a hajdani vitázó felek közül termé-

⁶⁵ CRUSIUS 1587, *i. m.*

⁶⁶ Idézi STRAUSS 1856, *i. m.*, 395.

⁶⁷ Georg Liebler (1524–1600) 1552–1594 között tanított fizikát Tübingenben, közben rövid ideig Linacer latin grammatikáját is a második osztályban (1560) és Melanchthon dialektikáját (1577–1578). Hosszabb ideig tanította Melanchthon retorikáját a harmadikban (1575–1594). Főként fizikai írásairól ismert. Frischlin a hetvenes évek közepén még baráti kapcsolatot ápolt vele: Liebler egy promóciós szónoklata Frischlinnek a szerző házasságát köszöntő *Phaloeicum nuptialéjával* jelent meg. Georgius LIEBLER, *Oratio de causis corruptae iuventutis, habita in Academia Tubingensi: cum primae laurae honores, 49 adolescentibus conferrentur*, Tübingen, 1576.

⁶⁸ STRAUSS 1856, *i. m.*, 385.

⁶⁹ Martini CRUSII, utriusque lingue [!] et rhetoricae in Academia Tybingensi Professoris, *ad ingrati desperatique Nicodemi Frischlini mendacem ac scelestissimum Celetismum, anno 1588. editum, iusta, vera et postrema Responsio*, Bazel, 1588.

⁷⁰ Frischlin pályájának társadalomtörténeti keretbe állított, új elemzéseit: Klaus SCHREINER, *Disziplinierte Wissenschaftsfreiheit: gedankliche Begründung und Praxis freien Forschens, Lehrens und Lernens an der Universität Tübingen (1477–1945)*, Tübingen, Mohr, 1981 (Contubernium, 22), 11–12; Wilhelm KÜHLMANN, *Akademischer Humanismus und revolutionäres Erbe: Zu Nicodemus Frischlins Rede De vita rustica (1578) =*

szetesen megingathatatlaná vált Crusius tekintélye; amikor például János Frigyes württembergi hercegnek kerestek praeceptort 1596-ban, az állást – nyilván Crusius közbenjárására és ajánlásával – volt tanítványa, Michael Beringer nyerte el, és saját retorikai epitoméjában,⁷¹ a Crusius és Erhardus Cellius⁷² ajánló verseivel is ellátott, nem egészen százlapos kis kötetben is mindenekelőtt „ex quaestionibus Rhetoricis Cl. viri Martini Crusii, [...] sicut etiam ex Ecclesiaste Erasmi Roterod. et Andreae Hiperii libello” merített. Tulajdonképpen feltűnőnek mondhatjuk, hogy Lucas Osiander 1591-ben Tübingenben megjelent, a württembergi hercegség lelkészeinek magánolvasmányait meghatározó útmutatásában Frischlin még az ajánlott, épületes világi szerzők között szerepel.⁷³ Igaz, Crusius is ejtett Frischlinéért néhány – Frischlin testvérének, Jakobnak (1557–1621)⁷⁴ a szavát használva – krokodilkönnyet.⁷⁵

HOLTZ–MARTENS 1999, *i. m.*, 423–443; Dieter STIEVERMANN, *Der Fall des Dichters Nicodemus Frischlin (1547–1590) als sozialgeschichtliches Exempel* = HOLTZ–MARTENS 1999, *i. m.*, 163–200; Siegfried WOLLGAST, *Frischlin als junger Müntzer? Zu einer Polemik* = HOLTZ–MARTENS 1999, *i. m.*, 445–470.

⁷¹ *Epitome Rhetorica ad eloquentiae studium scitu maxime necessaria breviter, ordine et perspicue comprehendens: et ex pluribus praestantissimis autoribus collecta* per M. Michaelem BERINGERUM Ulbachensem, Tübingen, 1596.

⁷² 1582-től haláláig Cellius (1546–1606) ült Frischlin megüresedett professzori székében Tübingenben, a „lectio poetices Latinae et historiae” oktatója volt. Ugyanez időben az első osztályban Terentiust is tanított. Megelőzőleg Cicero *De officiis*-ét, leveleit és szónoklatait adta elő a másodikban (1569–1582).

⁷³ Lucas OSIANDER, *De studiis privatis recte instituendis admonitio. Scripta in usum Ministrorum Ecclesiae in Ducatu Vuirtembergico*, Tübingen, 1591, 17–19.

⁷⁴ A Frischlin testvérek viszonyának történeti lélektani elemzése: Casimir BUMILLER, *Im Schatten des „größeren” Bruders: Eine psychohistorische Studie zum Geschwisterverhältnis von Nicodemus und Jakob Frischlin* = HOLTZ–MARTENS 1999, *i. m.*, 201–259.

⁷⁵ STRAUSS 1856, *i. m.*, 582. Crusiust egyébként élete végéig kísérte és foglalkoztatta egyetlen jelentős tanítványával (CANKIK 1999, *i. m.* = HOLTZ–MARTENS 1999, *i. m.*, 265) való konfliktusa. A *Poppysmus* posztumusz megjelent harmadik dialógusából például 1596. szeptember 30-án kapott példányt, amely alaposan felzaklatta: „Es ist ein Schelmenbüchlin i. e. conviciorum plenus, in me, et collegas illius temporis: quos vocat

A hosszú és mindkét részről szenvedélyes vita számtalan személyes és tudományos kérdést érintett, amelyeknek részletezése messze meghaladja e dolgozat kereteit (például a görög ablativus kérdése). Szempontunkból ez alkalommal két vonatkozás hangsúlyozása látszik lényegesnek.

Frischlin érvelésének állandó jellemzője, hogy a grammatikaírók haszontalanságaival az auktorok, mégpedig az első osztályú auktorok tényleges praxisát szegezi szembe.⁷⁶ Jól jellemzi ezt az a

Bacchantes Moropolitas.” Nyomban írni készült a reutlingeni szenátusnak, hogy az ott rektorodó Jakob Frischlin megbüntetését követelje (Martin CRUSIUS, *Diarium*, Tübingen, Verlag der H. Laupp’schen Buchhandlung, I, 1596–1597, Hrsg. Wilhelm GÖZ, Ernst CONRAD, 1927; II, 1598–1599, Hrsg. Wilhelm GÖZ, Ernst CONRAD, 1931; III, 1600–1605, unter Mitwirkung von Reinhold RAU und Hans WIDMANN Hrsg. Reinhold STAHLCKER, Eugen STAIGER, 1958; *Gesamtregister*, bearb. Eugen STAIGER, 1961 [a továbbiakban: CRUSIUS 1596–1605/1927–1961], I, 202). Hosszan gyötrődött: válaszoljon-e, avagy „silentium erit pro responso.” (CRUSIUS 1596–1605/1927–1961, *i. m.*, I, 211.) November 21-én egy társaságban bejelentette, hogy válaszolni szándékozik, de beszélgetőtársa meg nem értést mutatott: „Dixi, me responsurum contra tertium Poppysmum. Ait, quid contra mortuum velim facere? Dixi, At contra viuos, qui talia edunt. [...] Doluerunt convictores: me consolati sunt.” Ugyanitt két váddal illették a Frischlin elleni korábbi írásait: „Dixit Schegkius, me excessisse modum in scribendo contra Frischlinum. [...] Non omnia vera esse, quae contra illum scripserim.” A túlságosan erőteljes hangnemet azzal védelmezte, hogy azt tíz-tizenkét évi, csendesen elszenvedett folyamatos zaklatás váltotta ki belőle. Az írások valóságtartalmát pedig elszántan állította: „Vera sunt omnia, quae scripsi. In re Grammatica refutavi eum. Quia in personam meam invasit: etiam personalia tractavi. Obieci ei adulterium, periuria, alia flagitia. Vera sunt, consentienti Vniversitate. Nemo refutavit.” (CRUSIUS 1596–1605/1927–1961, *i. m.*, I, 242.) Jakob Frischlint 1604. március 22-én ismerte meg személyesen, s az tisztelettel köszöntötte őt. Búcsúzásakor „Etiam porrexi dexteram Frischlino, dicens: Ihr habt Eich übel gegen mir gehalten: ignoscat tibi Deus: ego tibi etiam ignosco. Acquievit. Addidi, Osiandro [Lucas Osiander, 1571–1638] audiente, nec longe Procancellario distante, etiam Myllero: Ego quotidie Deum oro, pro meis, et Amicis, et Inimicis. Consecuta est magna approbatio, tum Abbatis, tum ipsius Frischlini: Eij daß ist recht. Sic alii.” (CRUSIUS 1596–1605/1927–1961, *i. m.*, III, 683.)

⁷⁶ Ennek az elvnek a késő antik megformálódásához lásd például Sergius („ars grammatica praecipue constitit in intellectu poetarum et in recte scribendi et loquendi ratione”) és Maximus Victorinus meghatározásait (a grammatika „scientia interpretandi poetas”); idézi TÓTH Sándor, *A latin humanitas poétikája: A studia humanitatis iskolás poétikájának elméle-*

fiktív levél, amelyet a *Pro sua Grammatice* harmadik dialógusának végén nyújtanak át Crusiusnak.⁷⁷ A levél szerzője, Jeremiás konstantinápolyi pátriárka⁷⁸ azokat az értesüléseit közli, amelyeket a németországi grammatikai háborúról szerzett. A Crusius pártján álló főparancsnokok, a decemvirek (Liebler, Cellius és társaik) igen rozoga csapatokat vezényelnek: Priscianus és a többi régi grammatikusok mellett csupán néhány roskatag és avas bűzű vénember („senex obsoletus et rancidus”) fogható hadra, Ennius, Pacuvius, Caecilius, Afranius és Lucilius. Az összes többi auctor Frischlin oldalán küzd: Cicero, Caesar, Livius, Sallustius és Curtius áll az első sorban, a másodikban Vergilius, Horatius, Persius és még rengeteg költő sorakozik. Mögöttük az új grammatikai szerzők hadteste: Julius Caesar Scaliger, Laurentius Valla, Hieronymus Ruscellus, Augustus Saturnius, Marius Corradus; Scaliger centuriói Vives, Ramus és Thomas Linacer. Az utóvéd poeta laureatusokból áll, akiket Zsámboky János parancsnokol. Még erős segédcsapatok érkezésére is számítanak: Justus Lipsius erőire Hollandiából, Josephus Justus Scaliger csapataira Galliából és Scipio Gentili hadaira Angliából.⁷⁹

ti kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig, I, Institutiones generales artis poeticae (A költői mesterség általános törvényszerűségei), Szeged, Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 1998 (a továbbiakban: TÓTH S. 1998), 52.

⁷⁷ Frischlin kérdésére, hogy maradt-e még megvitatni való tárgy Crusius iratában, famulusa bejelenti, hogy „in huius veteratoris contumelioso libro” már csak az „epistola paedagogulorum sequitur, ad te scripta”. (Ezzel egyben a Frischlin leveléhez ötletet adó hely is megnevezésre kerül.) Crusius menni készül, Frischlin azonban felszólítja, hogy e neki címzett levelet vigye csak magával. A levél az 1587. évi oberurseli kiadás végén, számozatlan lapokon; vö. STRAUSS 1856, *i. m.*, 390–391.

⁷⁸ A valóságos II. Jeremiás pátriárkával fenntartott tübingeni kapcsolatokról és az ezekkel kapcsolatos teológiai váradalmakról: Franz BRENDLE, *Martin Crusius: Humanistische Bildung, schwäbisches Luthertum und Griechenlandbegeisterung = Deutsche Landesgeschichtsschreibung im Zeichen des Humanismus*, Hrsg. Franz BRENDLE, Dieter MERTENS, Anton SCHINDLING, Walter ZIEGLER, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2001 (Contubernium: Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 56), 145–163.

⁷⁹ Az Itáliából Ausztrián át menekülő protestáns konvertita humanista, Matteo Gentili két fia, Alberico (1552–1608) és Scipio (1563–1616) 1579–1580-ban tanult Tübingenben. 1580 augusztusában Angliába vándoroltak tovább, ahol az apa orvosi praxist kezdett, Alberico jogászai pályára lépett. Scipio 1581-ben latin zsoltárparafrázisokat publikált, 1582–1584-ig

A vita másik jellemző sajátása Melanchthon megítélésének központi szerepe.⁸⁰ A szembenálló erők közül a praeceptor Germaniae ez idő szerint Crusius hadaiba van besorozva, Frischlin bajtársai azonban erősen reménykednek abban, hogy átáll majd az ő oldalukra. Amikor a *Strigilis* és a *Pro sua Grammatice* új kiadásához Frischlin 1586. október 1-jén Frankfurtban ajánlást írt a wittenbergi bölcsészeti kar dékánjának és professzorainak, a legnagyobb figyelmet a hajdani wittenbergi professzor, Melanchthon megítélésének szentelte. Hosszan bizonygatta, hogy csupán ellenfeleinek alaptalan vádaskodása keverte őt Melanchthon gyalázójának hírébe.⁸¹ Grammatikai újításai sosem irányultak Melanchthon ellen, aki dicséretet és elnézést érdemel a barbárságból kilábolni igyekvő korban kifejtett grammatikai munkásságáért.⁸² Ha tekintélye abszolút, tudása meghaladhatatlan volna, miért írt Melanchthon művei után mégis grammatikát Camerarius, Strigelius, Micyllus⁸³ és maga Crusius, dialektikát Planerus, fizi-

Leidenben tanult, majd visszatért Angliába, s a következő két évben több művet jelentetett meg. Később európai karriert csinált: Bázelen szerzett jogi doktorátust 1589-ben, tanított Heidelbergben és Altdorfban. – A harcmetafora Frischlin írásaiban betöltött, a martirologiát és apokaliptikát is szatirizáló szerepéről lásd BARNER 1999, *i. m.* = HOLTZ–MARTENS 1999, *i. m.*, 420.

⁸⁰ Ennek teológiai hátteréről: Jörg BAUR, *Nicodemus Frischlin und die schwäbische Orthodoxie* = HOLTZ–MARTENS 1999, *i. m.*, 365–396, 380.

⁸¹ „Ut nomen meum redderetur invisum omnibus Academiis et Scholis, quae Philippi Melanchthonis nomen amant: ideo collegium Philosophicum Academiae Tubingensis, praefixit quandam praefationem famosam, libello Martini Crusii: in qua scribunt, me publice esse gloriatum, quod libros Philippi, iam ante ex Academia Tubingensi eiectos plerosque, et ad Orcum damnatos cum auctore suo, velim ego ex omnibus scholis exterminare. Hoc autem ut falsum, vanum, fictum esse, intelligatis vos Wittenbergenses, et omnes, qui me amant, docti et boni viri.” FRISCHLIN 1587a, *i. m.*, a2r.

⁸² Arról, hogy Frischlin purizmusa a neologizmusokkal szemben ellenségesebb álláspontot jelentett Erasmusénál és Melanchthonénál: PRICE 1990, *i. m.*, 27–29.

⁸³ Joachim Camerarius (1500–1574) *De arte grammatica et figuris dictionum* című traktátusa megtalálható Melanchthon latin grammatikájának több kiadásában, görög grammatikájának pedig egyik átdolgozója volt; Victorinus Strigelius (1524–1569) *Grammatica annotatája* a zsoltárok nyelvét magyarázta (Lipcse, 1563, 1567, 1573); Jakob Micyllus (1503–1558) a melanchthoni grammatika egyik legkorábbi átdolgozója volt (Frankfurt, 1540; lásd Kristian JENSEN, *The Latin Grammar of Philipp Melanchthon* = REVAR–RÄDLE–DI CESARE 1988, *i. m.*, 513–519, 514).

kát Liebler, etikát Heilandus, asztronómiát Maestlinus,⁸⁴ sőt loci communest is Heerbrandus, Osiander? Melanchthon fiatalon és hosszú idővel ezelőtt írta grammatikáját; Frischlin meggyőződése, hogy ha ma élne, helyeselné és dicsérné újításait.⁸⁵ Egész ajánlásának központi állítása, hogy saját újításait többre kell becsülni a legfeljebb plagizátorként említhető Crusius munkásságánál.

Amint láttuk, a grammatikai polémiában Frischlin pontosan ugyanazon alapelveket képviselte Crusiusszal szemben, mint amelyeknek – szövegszerű visszautalással is nyomatékositott – retorikai megfelelőjét 1587. évi wittenbergi orációjában hangsúlyozta. A praeceptum-műfajokkal szemben – testesüljenek meg azok bár olyan magas színvonalon, mint Melanchthon retorikai tankönyvében – az auktorok olvasásának jelentőségét hangsúlyozta, az exercitatiót állította középpontba. Ezek az alapelvek nem voltak ugyan újdonságok⁸⁶ – ugyanebben a szellemben tárgyalta őket már Johannes Caselius *De ludo litterario recte aperiendó*ja 1579-ben⁸⁷ – és nem először fejtette ki őket Frischlin

⁸⁴ Andreas Planerus (1546–1607) 1578–1606 között oktatta az *Organont* Tübingenben, *Quaestiones dialecticae*-je 1580-ban, 1584-ben és 1586-ban jelent meg; Samuel Heilandus (1533–1592) 1559-től haláláig volt etikaprofesszor, a *Nikomakhoszi etikáról* írott magyarázatait nyomtatásban is kiadta (1579, 1580, 1585); Michael Maestlinus (1550–1631) 1583-tól haláláig a matematika és az asztronómia professzora, számos asztronómiai mű szerzője, Kepler tanára. Maestlinus és Frischlin 1586. évi szakmai konfliktusáról: Barbara BAUER, *Nicodemus Frischlin und die Astronomie an der Tübinger Universität* = HOLTZ–MARTENS 1999, *i. m.*, 323–364, 323.

⁸⁵ FRISCHLIN 1587a, *i. m.*, a7v; STRAUSS 1856, *i. m.*, 381–382.

⁸⁶ Magyarországi vonatkozásban különösen fontos Guarino Veronese pedagógiai alapelve („Grammatica est ars recte loquendi, recteque scribendi scriptorum et poetarum lectionibus observata”) és Sylvester János grammatikájának meghatározása („Grammatica est ars recte loquendi et scribendi auctoritate optimorum poetarum et oratorum constans”); idézi TÓTH S. 1998, *i. m.*, 53.

⁸⁷ „...praeceptionibus vero et regulis oneretur quam paucissimis; statimque deducatur [puer] ad intelligendos Latinos scriptores... nihil adeo magis discentium cupiditatem retardat, quam eos ab ultima infantia ad iuventutem usque detineri in plusquam nugis grammaticis...” Idézi FINÁCZY Ernő, *A renaissancekori nevelés története: Vezérfonal egyetemi előadásokhoz*, Bp., 1919; reprintje: Bp., Könyvértékesítő Vállalat, 1986 (Tudománytár) (a továbbiakban: FINÁCZY 1919/1986), 232.

sem,⁸⁸ azonban a nevezetes vita hosszú története során ő vált legelszántabb, legkonokabb képviselőjükké.

E viták épp 1587-ben, a magyar peregrinusoknak szóló ajánlás évében voltak tetőpontjukon, feltehető, hogy a wittenbergi magyarok, Frischlin személyes ismerősei is figyelemmel kísérték azokat.⁸⁹ Az ajánlás keletkezésével egy időben, 1587 végén írta Frischlin a vitához kapcsolódó utolsó iratát, a *Celetismust*. Ennek első részében pedig többek között Lipsius hozzá írott levele is közlésre került.⁹⁰ „Cum Crusio tua liticula nonnihil me cruciat” – írta

⁸⁸ Az 1584. évi németújvári nyomtatvány hasonló szellemére már Fináczy Ernő felhívta a figyelmet: FINÁCZY 1919/1986, *i. m.*, 232. A módszertani mű rövid ismertetése: STRAUSS 1856, *i. m.*, 274–275; MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Bp., Akadémiai, 1981 (Humanizmus és Reformáció, 11), 98–99.

⁸⁹ A wittenbergi magyar coetus retorikai elmélet iránti érdeklődésének jele például az a kötet, amely Váradi Mihály hagyatékából került 1590-ben a coetus könyvtárába: „Scholae rhetoricae Melchioris Junii cum methodo Eloquentiae eiusdem”. ASZTALOS 1930, *i. m.*, 132; SZABÓ G. 1941, *i. m.*, 73.

⁹⁰ Lipsius levelezésének inventáriuma Frischlin és Lipsius egyetlen levélváltásáról tud. Frischlin 1586. október 15-én Marburgból fordult Lipsiushoz (Alois GERLO, Hendrik D. L. VERVLIET, *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse 1564–1606*, Anvers, Éditions scientifiques Érasme, 1968 [a továbbiakban: GERLO–VERVLIET 1968], 86 10 15 F), nagy reverenciával köszöntötte („O mi Lipsi, ocelle totius Germaniae, lux literarum...”), és többek között Crusiusszal folyó vitájáról is beszámolt neki, támogatását kérve: „Non ego frustra Priscianum scripsi vapulantem nec frustra litem suscepi contra Crusium procacissime delirantem. Nihil enim valet Julius Scaliger, nihil Saturnius, nihil Marius Corradus, nihil Ruscillus, nihil ceteri, qui quasdā nugae Grammaticorum oppugnarunt. Itaque in acie iam versor contra delirum et vere stupidum hominem. Te vero expeto patrocinium, qui in hoc certamine tuum interponas iudicium.” (LIPSIUS 1564–1606, *i. m.*, II, 305–307.) Mellékelte leveléhez Crusius elleni első dialógusát is. Lipsius Leidenből 1587 januárjában válaszolt (GERLO–VERVLIET 1968, *i. m.*, 87 01 00). Ezt a válaszlevelet jelentette meg Frischlin 1588-ban, második nyomtatott kiadása pedig Lipsius levélgűjteményének 1590-ben kiadott második centuriájában olvasható. Ez utóbbi (a Forgáchhoz írott Lipsius-levelet is tartalmazó) kötetet fedezte fel Révay Péter dolgozószobájában Rimay János 1592 nyarán (Antoine CORON, *Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele Lipsiushoz*, ItK, 1976, 490–496, 495), s így a Frischlinhez írott soroknak is újabb magyar olvasói akadhattak. – Noha Lipsius és Frischlin között ez az egyetlen levélváltás ismeretes, 1587 nyaráról újabb Lipsius-küldemény Frischlinhez való továbbításáról maradtak adatok, s a közvetítésben Carolus

neki a németalföldi tudós, azzal indokolva sajnálkozását, hogy pazarlás, az erők elforgácsolása egymással vívni harcot „in hac paucitate eruditorum”. A következő mondatokban azonban egyértelműen Frischlin mellett foglalt állást: „Sed tamen, libere dicam, etsi aetate ille grandior, tu mihi in hoc certamine Achilles, ille Troilus videtur.”⁹¹ Vajon nem gondolhatunk-e arra, hogy Frischlin Lipsius iránti, többször is (a *Pro sua Grammaticae* említéseiben, a *Poppysmus* ajánlásában) hangoztatott megbecsülése és Lipsius Frischlint elismerő nyilatkozata akár szerepet kaphatott azok között a motivációk között, amelyek az ifjú Forgáchot a következő évben a Lipsiusszal való kapcsolatfelvételre ösztönözték?⁹²

Clusius is részt vett (LIPSIUS 1564–1606, *i. m.*, II, 366, 385). Lipsius és Crusius levélváltásáról viszont egyáltalán nem tudunk, s a Lipsius-levelezés modern kiadásban eddig közreadott korpuszában – amely pedig a Frischlin haláláig terjedő időszakot már egészében felöleli – egyetlen további levelezőtárral sem kerül szóba sem Frischlin, sem Crusius neve.

⁹¹ LIPSIUS 1564–1606, *i. m.*, II, 320–321. Erdemes azonban Lipsius finom distinkciójára is figyelni: amit Frischlin a hozzá címzett levélben még „lis”-nek nevezett, nála már csak „liticula”; az indulatos szavakkal való tusakodást az *Iliász* első énekéből való szavak jelzik (I, 304), később azonban a szembenálló felek egyikére már nem Agamemnón, hanem Troilus (vö. Verg. *Aen.* I, 474–478) szerepe osztatik ki. A levél következő mondatai pedig előbb Frischlint intik mértéktartásra, majd a grammatikai csatározások tétjét szállítják alább: „Ego miror homines esse, qui plus Grammaticorum praeceptis tribuant quam illis per quos Grammatici vivunt. Mihi probum et rectum est, quidquid proba et prisca illa aetas scripsit, etsi Grammaticorum omni cohorti aut non lectum aut neglectum.” Lásd még STRAUSS 1856, *i. m.*, 394. – Crusius szintén nem volt nagy véleményrel Lipsiusról. 1596 novemberében jegyezte meg egy társaságban, „(occasione incidente) de Iusto Lipsio: mihi eius ellipses verborum in Scriptis, non placere.” (CRUSIUS 1596–1605/1927–1961, *i. m.*, I, 242.)

⁹² Forgách Lipsius leveleinek első centuriájával már 1586–1587 folyamán, strassburgi tanulmányai során megismerkedett; KLANICZAY Tibor, *Az arisztokrácia és Justus Lipsius politikai gondolkodása* (1987) = KLANICZAY Tibor, *Stílus, nemzet és civilizáció*, vál., szerk. KLANICZAY Gábor, KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi Kiadó, 2001 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 4), 236–249, 237. – Klaniczay Tibor a magyarországi késő humanizmusról és sztoicizmusról szóló koncepciójának fontos eleme az az affinitás, amely „Lipsius társadalmi és politikai víziója és egy humanista műveltséggel rendelkező s morális tartású arisztokrácia között” áll fenn (*uo.*, 244), s ezért a magyarországi Lipsius-recepcióban is a „művelt arisztokrata politikusok jelenléte és fontos szerepe” (*uo.*, 245) rajzolódott ki

Vitáiról Frischlin a magyar peregrinusoknak szóló ajánlásban is említést tesz, noha csak általánosságban szól ellenfelei gáncsoskodásáról (már az ajánlás címzettjeinek nagy számát is az ellenségek nagy számával magyarázza), majd így folytatja: „Libet enim mihi Telephum [...] imitari, qui ab eadem hasta, a qua vulnus acceperat, remedium petiit.”⁹³ A célzás az eddig elmondottak figyelembevételével könnyen megfejtendő: az elméleti előírásokhoz ragaszkodókkal kiobbant nézeteltérésben most ő maga is elméleti munkát készít. „Conscripsi nunc olim tres de arte oratoria libros: in quorum primo docetur, quomodo argumentis propriis, seu oratoriis, et cum re ipsa natis, confirmanda, aut refutanda sit oratoria propositio, sive causa: quae est aut forensis, vulgo dicta Iudicialis, aut senatoria, sive deliberativa, aut popularis, sive demonstrativa. Aristoteles inverso ponit haec ordine, et recte. Nam facilius est laudare aut vituperare, quam consultare: facilius item suadere, et dissuadere, quam accusare aut defendere. In secundo libro, ostenditur, quomodo ex locis Dialecticis, et cuius materiae communibus, quodvis argumentum confirmationis, aut refutationis, sit illustrandum, et amplificandum. Qua quidem re efficitur oratio, non tantum vera, sed etiam copiosa. Nam haec utraque ad fidem faciendam praecipue pertinent. In tertio libro docetur, quomodo probata et amplificata sint exornanda luminibus sententiarum, verbi gratia, interrogationibus, subiectionibus, repetitionibus, exclamationibus, et luminibus verborum, nempe Metaphoris, et omnis generis tropis. Nam in his duobus consistit omnis motus orationis. Atque hi libri ita sunt a me concinnati, ut eorum adminiculo possis quamvis orationem resolvere, et resolutam iterum componere, aut consimilem aliam scribere.”

Tudomásunk szerint ez az ajánlásban említett elméleti mű, Frischlin *De arte oratoria libri tres*e az itt elmondott beosztásban

munkáiból. A wittenbergi példa élesebben kirajzolja mind a humanista értelmiségi közvetítők szerepét, mind azt, hogy az általuk közvetített Lipsiusszal a nemességnél jóval szélesebb kör találkozhatott. (E vonatkozásban Szabó András Sebastianus Ambrosius Lahm Lipsius hatását mutató levelét említette, felhívva a figyelmet, hogy Lahm még a sztoikus érdeklődésű, manierista ízlésű udvari prédikátorok körén is kívül eső, városi lelkész; vö. SZABÓ A. 1990, *i. m.* = GALAVICS–HERNER–KESE-RÚ 1990, *i. m.*, 225–229.)

⁹³ Telephoszról: Apollodórosz K III,20.

sohasem jelent meg, szövege ismeretlen, sőt még e formában való elkészítésének tervét sem regisztrálta a szakirodalom.⁹⁴ Frischlin retorikaelméleti művének első kiadását volt tübingeni kedves tanítványa, Hieronymus Megiserus jelentette meg Lipcsében, 1604-ben, *Rhetorica, seu Institutionum oratoriarum libri duo* címmel.⁹⁵ Közel nyolcvanlapos első könyve a Frischlin által Arisztotelésznek tulajdonított rendben⁹⁶ tartalmazza a beszédnemeket az invenciók locusaikkal, valamint egy-egy fejezetet *De inventione exordii et perorationis* és *De generibus seu formis oratoriarum probationum* (az utóbbi tárgya az enthymema és az exemplum). A második könyv túlnyomó része, közel ötven lap a loci rerum ismertetése, amelyek a pari, ex praedicamenti quantitatis et relationis, a simili, a dissimili, a contrario, a toto et partibus, a caussis et effectibus, a circumstantiis et adiunctis, a genere, a specie, a propriis et communiter accidentibus meríthetők. Eddig a pontig a posztumusz nyomtatvány megfelel a Frischlin által jelzett felépítésnek, a copia verborum eszközeivel azonban csak a második könyv vége, nem egészen tíz lap foglalkozik. Frischlin műve tehát vagy eleve befejezetlen maradt, vagy csonkult állapotban jutott Megiserushoz; azt, hogy maga az editor rövidítette vol-

⁹⁴ Kellő magyarázatot ad erre, hogy ahol az 1587. évi *Oratio* szövegét egyáltalán említi a szakirodalom (pl. ELSCHENBROICH 1976, *i. m.* = SCHÖNE 1976, *i. m.*, 338; SCHÄFER, E. 1976, *i. m.*, 44; PRICE 1988, *i. m.* = REVARO-RÄDLE-DI CESARE 1988, *i. m.*, 532; PRICE 1990, *i. m.*, 17–18, 29–30; BARNER 1999, *i. m.* = HOLTZ-MARTENS 1999, *i. m.*, 420; HESS, G. 1999, *i. m.* = HOLTZ-MARTENS 1999, *i. m.*, 482–483), mindenütt az ajánlást nem tartalmazó posztumusz kiadásokra hivatkoznak. Reinhold Stahlecker egyetlen utalása sejteti, hogy ő az ajánlás szövegét is ismerhette: STAHLCKER 1943, *i. m.*, 356.

⁹⁵ Nicodemus FRISCHLIN, *Rhetorica, seu Institutionum oratoriarum libri duo. Nunc primum, in gratiam studiosae iuventutis, typis excusi, opera et impensis Hieronymi MEGISERI*, Lipcse, 1604 (a továbbiakban: FRISCHLIN 1604). Megiserusról (1554/55–1619), aki mint laibachi nevelő Frischlin meghívását kieszközölte, majd Grazban Keplerrel barátkozott össze, s Németországba 1602-ben visszatérve lipcsei professzorként működött, lásd Th. ELZE = ADB, 21, 183–185; EVANS 1999, *i. m.* = HOLTZ-MARTENS 1999, *i. m.*, 301, 318–320.

⁹⁶ Arisztotelész *Rétorikájának* valódi sorrendje nem ez: az I. könyvben előbb a tanácsadó (1359a–1366a), majd a bemutató (1366a–1368a), végül a törvényszéki beszédet tárgyalja (1368b–1377b).

na meg, nincs okunk feltételezni.⁹⁷ A könyvecske érdekessége még, hogy noha a retorikai invenció előírásait részletesen tartalmazza, a retorikaelméletben előadható diszpozíciónak még a létét is tagadja: „Dispositio cum non sit uniformis, sed varia et multiplex, ita ut varietas ista comprehendere praeceptis non possit, ideo pro parte artis haberi non potest.”⁹⁸

A magyar peregrinusoknak ajánlott wittenbergi nyomtatvány azonban retorikaelméletről csak az ajánlásban beszél. Az oráció maga – amint láttuk – pontosan a praeceptumokkal szembeállított exercitatio fontosságáról szól. Hogy ennek a módszernek a felhasználásával hogyan oktatható maga Frischlin, hogyan épülhetett fel a magyarok által is látogatott wittenbergi kurzusa, arra számos – korábbi és későbbi – művéből következtetni lehet. A klasszikus antik auktorok olvasásából nyerhető hasznokról szóló meggyőződése vezethette annak a válogatott szónoklatokat tartalmazó szöveggyűjteménynek a megjelentetésekor, amelyet az 1588 márciusában – Polycarp Leyser meghívására – elfoglalt következő állomáshelyén, mint a braunschweigi Schola Martiniana⁹⁹ rektora bocsátott közre diákjai számára Curtius, Livius, Sallustius, Caesar és Cicero műveiből.¹⁰⁰ Posztumusz kiadványként, 1606-ban jelent meg Strassburgban *Methodus declamandi*, amely a laudációs eljárásokat azonnal a nők dicséretének példájával szemlélteti.¹⁰¹

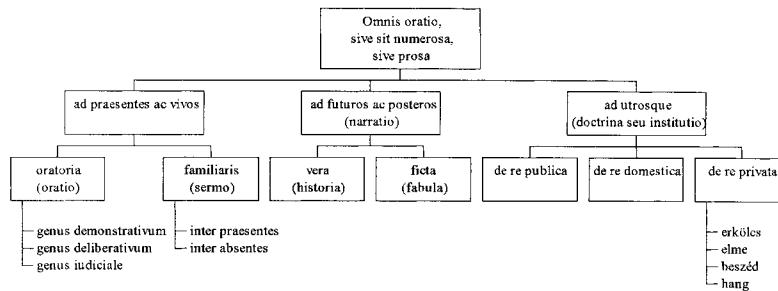
⁹⁷ Téves Strauss állítása arról, hogy az első könyv az invenciót, a második az elokúciót tárgyalná. Ugyanakkor figyelemre méltó megállapításokat tesz arról, hogy a munka legalábbis végső formáját Braunschweigben nyerte el, mert a városdicséretre ezt a példát tartalmazza; valamint arról is, hogy a kinyomtatott mű aprólékos logikai rendje nem Frischlinre valló sajátosság. STRAUSS 1856, i. m., 427.

⁹⁸ FRISCHLIN 1604, i. m., 78.

⁹⁹ Az 1415-ben alapított iskoláról lásd FUTAKY István, *Magyarországi és erdélyi diákok a kisebb német egyetemeken (16–19. század)* = BÉKÉSI-JANKOVICS-KÓSA-NYERGES 1993, i. m., II, 517–521, 521.

¹⁰⁰ *Selectae orationes e Q. Curtio, T. Livio, C. Salustio, C. Caesare, M. Cicerone. In usum Scholae Martinianae apud Brunsvicenses*, studio et opera Nicodemi FRISCHLINI ibidem Rectoris, Henricopoli, 1588; STRAUSS 1856, i. m., 425–426. Feltehető, hogy olyan szövegek ezek – a Jeremiás pátriárka levelében említett legkiválóbb harcosok művei! –, amelyeket Frischlin már a megelőző tanári működése során kigyűjtött iskolai használatra.

¹⁰¹ Nicodemus FRISCHLIN, *Methodus declamandi in laudatione, thesi de laudibus mulierum demonstrata, cui praeterea annexae sunt eiusdem epistolae et praefationes*, Argentinae, 1606; STRAUSS 1856, i. m., 345.

Frischlin felfogásának átgondoltságát és széles körű kiterjedését, alkalmazhatóságát talán mégis az 1587. évi wittenbergi nyomtatvány végén található táblázat szemlélteti a legjobban.¹⁰² A táblázat „Omnis oratio, sive sit numerosa, sive prosa”, vagyis az összes létező irodalmi műfaj tipologizálásának, egyetlen szempontrendszerben való egységes áttekintésének a kísérlete. Alapvető osztályozási szempontja szerint egy irodalmi mű háromféle közönséghez szólhat: „ad praesentes ac vivos”, „ad futuros ac posteros” vagy „ad utrosque”. Az elsőnek, a jelenben élőkhez szóló műveknek két alcsoportja van: az „oratoria, et haec proprie dicitur oratio” és a „familiaris, et proprie dicitur sermo”. Az oratio típusai a három antik eredetű beszédnem szerint tagolódnak, úgy azonban, hogy az – itt popularisnak is nevezett – genus demonstrativum kiterjed az „odae, elegiae, satyrae, epigrammata etc.” területére is,¹⁰³ de „quaedam satyrae” a iudiciale vagy forensis genus

¹⁰² Az itt közölt táblázat egyszerűsített, áttekinthetővé tett változata a Frischlinének. Az eredeti táblázat újraközölve: ELSCHENBROICH 1976, *i. m.* = SCHÖNE 1976, *i. m.*, 339; PRICE 1990, *i. m.*, 49.

¹⁰³ Ebből David Price további műfajok, sőt a drámai műnem az epideiktikus retorikai terepéhez való besorolásának lehetőségére következtetett (PRICE 1988, *i. m.* = REYARD-RÄDLE-DI CESARE 1988, *i. m.*, 532), nem véve figyelembe a komédia és tragédia későbbi explicit szereplését a táblázat egy másik pontján. Előfeltevését kibontva Price Frischlin drámaírói működésének egészét panegirikus természetűnek látta, amelyben a törvényszéki és a tanácsadó beszédnek csak néhány dráma járulékos jellemzői (*uo.*, 538). Későbbi monográfiájában Price – levonva a táblázat tanulságait – már nem követte el az összemérés hibáját, csak azt hangsúlyozta, hogy a drámákra a genus demonstrativum sok sajátos hatással van (PRICE 1990, *i. m.*, 47–50).

iuridicialis válfajának absoluta változatához tartoznak. Sermo kétféle van: „inter praesentes, ut dialogus, ecloga, comoedia, tragoedia” és „inter absentes, ut epistola”. A jövőbeni közönség számára írott művek megkülönböztető jegye a narráció, amely kétféle lehet: „vera, ut historia” (ilyen például Hérodotosz, Lucanus, Livius, Caesar, Sallustius, Thuküdidész, Silius Italicus) vagy „ficta, ut fabula” (amelyenek például Homérosz, Vergilius és mások). A mindkét közönségcsoport befogadására egyaránt számító művek „vocatorque doctrina seu institutio”, a táblázat ezek tudományszakokhoz igazodó részletes besorolását is feltünteti.¹⁰⁴

A táblázat az igényes humanista szerző szabadságszeretetének látványos jele: minden bizonnyal annak bizonyítására készült, hogy a változatos retorikai eljárásokat a költők, írók, műfajok széles köréből lehetséges, sőt szükséges elsajátítani.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a klasszikus antikvitás szövegeinek olvasása, tanulmányozása Frischlinnél mindig csak mint retorikai módszerek elsajátítására alkalmas eljárás került elő. Nem találni jelét annak, hogy e szövegeket logikai elemzés céljára is felhasználandónak ítélte volna, vagyis alkalmazta volna a rávista pedagógia e jellegzetes eszközét. Pedig 1587-ben a Wittenbergben működő magántanárok közül sokan Ramus módszerével oktattak.¹⁰⁵ Frischlin nem tartozott közéjük. Sőt, 1590-ben megjelent munkájának már címe is elárulja antirámizmusát: *Dialogus logicus contra P. Rami sophisticam pro Aristotele*. Igaz, műve azonnal cáfolóra is talált¹⁰⁶ – azaz, ami igazán nem szoká-

¹⁰⁴ Az institutio tárgya háromféle lehet: a „de re publica” írottakat Platón, Arisztotelész, Cicero, Aelianus, Vegetius és Xenophón neve szemlélteti, a „de re domestica” írottakat Columella, Hésziodosz és a vergiliusi *Georgica*, míg a „de re privata” írott művek vagy életünket és erkölcsünket formálják (Platón, Arisztotelész, Cicero stb.), vagy elménket (matematika, geometria, asztronómia, fizika, orvostudomány, jogtudomány, teológia), vagy beszédünket (grammatika, dialektika, retorika), vagy hangunkat (a zenei ars).

¹⁰⁵ SZABÓ A. 1993, *i. m.* = SZABÓ A. 1999, *i. m.*, 84.

¹⁰⁶ Nicodemus FRISCHLIN, *Dialogus logicus contra P. Rami sophisticam pro Aristotele: Addita ejusdem refutatione scripta a Conrado NEUBECKER*, Frankfurt, 1590.

szos Frischlin életében, ezúttal a polemizáló felek közül a konzervatív oldalon találjuk őt.

A XVI. század protestáns iskoláinak és tankönyveinek nemzetközi szakirodalma már több alkalommal figyelmeztetett arra, hogy Melanchthon retorikai tankönyvei viszonylag gyorsan visszaszorultak vagy átdolgozásra kerültek a század második felében, mert az elmélet megtanítására alkalmasak voltak ugyan, de módszerüket, a definitiones és praecepta technikáját alkalmatlannak tartották a diákok használatára. A népszerűvé váló új tankönyvek olvasmányokat tartalmaztak, a tudnivalókat pedig tömörítették és egyszerűsítették. Eszményük a teoretizálás helyett a példákkal tanítás, az olvastatás volt.¹⁰⁷ Hasonló okok miatt tartotta alkalmatlan tankönyvnek a Wittenbergbe készülő Thurzó Imre 1614–15-ben Biccson folytatott tanulmányaihoz a Lucas Lossius (1508–1582) által kivonatolt és kérdés-felelet formában előadott Melanchthont¹⁰⁸ praeceptora, a thüringiai származású, a wittenbergi egyetemen magiszteri fokozatot szerzett Jeremias Spiegel (1588–1637).¹⁰⁹ Ennek a jelentős irodalmi következmé-

¹⁰⁷ Dilwyn KNOX, *Order, Reason and Oratory: Rhetoric in Protestant Latin Schools = Renaissance Rhetoric*, ed. Peter MACK, Basingstoke etc., Macmillan etc., 1994 (Warwick Studies in the European Humanities) (a továbbiakban: MACK 1994a), 63–80; Kees MEERHOFF, *The Significance of Philip Melanchthon's Rhetoric in the Renaissance = MACK 1994a, i. m.*, 46–62.

¹⁰⁸ A triviális iskolák számára készült tankönyv (általában használt kiadása: Lucas LOSSIUS Lunaenburgensis, *Erotemata dialecticae et rhetoricae Philippi Melanthonis et praeceptionum Erasmi Roterodami, de utraque copia verborum et rerum: iam primum ad usum scholarum (quas vocant triviales) breviter selecta et contracta. Libellus ad puerilem institutionem, si quisquam alius, in hoc genere, valde accommodatus et utilis. Diligenter, nunc postremo, ab autore recognitus, et utiliter auctus*, Wittenberg, 1620) – kiadásról kiadásra öröklődő címe ellenére – a XVII. század elején már nem volt éppen újdonság: első ajánlása 1550-ben íródott egy lüneburgi patríciusfiú számára, 1561-ben újabb ajánlás készült az időközben meghalt első címzett testvérének, 1568-ban pedig a szerző átdolgozott példányt küldött a nyomdásnak.

¹⁰⁹ *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem: Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai 1602–1624*, gyűjt., vál. HERNER János, kiad. DOMÁNYHÁZI Edit, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, LATZKOVITS Miklós, Szeged, Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, 1989 (Fontes Rerum Scholasticarum, 1), 273.

nyekkel bíró pedagógiai változásnak a történetében Frischlin szerepét európai szinten is kevésbé hangsúlyozták, magyar vonatkozásban pedig nem számoltunk a frischlini álláspont lehetséges hazai recepciójával.